

A mögöttség térképzetei Mészöly Miklós prózatáiban

Mészöly elméleti, elemző megfogalmazásaiban és prózájában gyakran használ térmetaforákat. E térmetaforák a mészölyi prózatáj domborzatának vonulatakkotói, formálói. Ezek egyike a mögöttség, mely esszéiben és prózai alkotásaiban is hangsúlyosan megjelenő térmegjelölés.¹ A mögöttség Mészölynél a kívüliség és a takarás képeivel is összekapcsolódik. A „körön belül kívül maradni” és a „fény is takarás” jellemző térbeli struktúrái a mészölyi „ismeretelméletnek”. Milyen pozíciót jelöl ki e térmegjelölés az ebbe a térbe belépő olvasó számára, hova irányítja a tekintetet, s milyen dimenziókat tár fel a mészölyi prózatájában? A dolgozat ezeket a kérdéseket járja körbe, s igyekszik a megképződő térirányok nyomában, azok mögött maradni.

A „mögött” névutó a dimenzionális térkijelölések közé tartozik, amelyek a térben való elhelyezkedést valami máshoz viszonyítják, illetve két dolog térbeli elhelyezkedését, egymáshoz viszonyított irányát reprezentálják.² A térbeli viszonyítás egyik alapesete jön létre a „mögött” használatával. A Lakoff–Johnson-féle metaforaelméletben az orientációs metaforák közé sorolódik a „mögött”, hiszen térbeli orientációs tapasztalatainkat képezi le.³

A mögöttség Mészölynél olyan dimenzionális térmetafora, melyben szemléletmódja térbeli leképezésének egy fontos részlete tárul fel. A mögöttség a *másképp* mondas helyzetét teremti meg és a *másképp* láttatás perspektívájának helyét jelöli ki, ezzel igyekszik létrehívni az olvasóban is e másfajta nézőpontot. A takarás és a maszk a mögöttség egy-egy speciális formájaként jelenik meg, melyekben a mögöttség épp az előtte álló takarásra és maszkra utalt létezőként kap formát. A mögöttség a viszonyítási pontot egyaránt teszi térelválasztó elemmé és átjáróvá, határvonal is képződik általa. A mögöttséggel és a túlisággal mintha a megnevezhetőn és leírhatón, a szavakba foglalhatón túlra irányulna a szöveg. Olyan dolgot, területet jelöl általa, mely maga megnevezhetetlen, csupán a határa jelölhető, megnevezhető.

A mögöttség mészölyi prózaformái a takarásban, a maszkban megmutatkozó mögöttség, a hát mögöttség és a nyitottság prózatájai.

az azonos más

Az azonosságon belüli másság megfogalmazása a „mögött” segítségével is történik Mészölynél. Egy *Notesz-beli* kérdéssor első kérdései jól megmutatják ezt az utat az ellentétől az azonosság másképp való értelmezéséig: „Csend a lármán túl? Milyen láрма a csenden túl? A csend mögött nem csend van?”⁴ Az *Alakulások* Rorschach-ábráinak egyik értelmezése: „a lombok mögött illegálisba húzódó lombok”⁵ Az *Elégia* című költeményben a kint és bent közötti hasonlóság,

¹ Az esszék vizsgálata olvasható: Urbanik Tímea: *A mögöttség térképzetei Mészöly Miklós esszéiben*. Kalligram, 2006/július-augusztus 140–149.

² Tolcsvai Nagy Gábor: *Térjelölés a magyar nyelvben*. Magyar nyelv. 95. 1999. 2. 154–165.

³ George Lakoff–Mark Johnson: *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London, [1980].

⁴ Mészöly Miklós: *Notesz*. In: M. M.: *A tágasság iskolája*. Szépirodalmi, 1993. 306.

⁵ *Alakulások*. In: M. M.: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. Szépirodalmi, 1989. 588.

részleges azonosság képe bukkan fel: „Az évszakok mimikrijébe mosódó önkéntes takarodó; a / suttogva égő láng, jégvirág ablak mögött a benti virág,⁶ Ennek az azonosságban megmutatkozó másságnak az alapképlete kissé sematizálva a következőképpen írható le: a mögötti a=b, melyben a b olyan elem, mely nagymértékben azonos a-val. Az azonosság halmozottan és mégis másképp jelenléte sajátos feszültséget hoz létre. Az azonos viszonyítási ponttá válik, ezzel önmagának egy új értelmezését teremtvé meg.

Ennek a „képletnek” a talán legsűrűbb formája a *Zsilip* című kisprózában jelenik meg „A nyár mögötti nyár”-ban. A szűkebb, hozzá kapcsolódó kontextus a következő: „Különösen vásár napján nagy a forgalom; de igazában nem a vásár a felejthetetlen, hanem a csend utána. A sátrak helye, a szemét, a törmelék, a trágyakupacok, tetejükön színes papírszalagokkal a szélben. Egészen pontosan: ez a temetői évszak. A nyár mögötti nyár.⁷ A nyár mögötti nyár jelentheti az ötödik évszakként is emlegetett indiánnyarat vagy vénasszonyok nyarát, mely időben valóban a nyár után következik. A mögöttség és a leírás a térben, időben megképződő imaginárius síkra is utalhat. A vásárnap, a kitüntetett idő után az enyészet ugyanolyan hőfokon ábrázolt metaforája lenne a nyár mögötti nyár? A pusztulás és reménytelenség szinonimája?

Balassa Péter Mészöly nyolcvanadik születésnapjára írott köszöntőjében így ír „a nyár mögötti nyár”-ról: „Mészölynek ez a különböző alakváltozatokban visszatérő, kulcsfontosságú kifejezése az, amely művei, szövegei nagy részében az írás termékeny önfélreértésének vagy az olvasói figyelem megvezetésének, eltérítésének, máshová terelésének aligha tudatos, mégis teherbíró, intuitívan kiszámított nyoma.”⁸ Az olvasói figyelem irányításának, terelésének egyik legfontosabb eszköze a térkijelölés, mely konkrét iránymegjelölésével mégis egyfajta nyitottságot és az értelmezés szelíd kényszerét hozza magával. A térbeli módon is kifejezett időbeliség jelentésrétegei az évszakmetaforával tovább rétegződnek, hiszen a nyár a fénybevetettség létállapotának és a hozzá kapcsolódó közérzetnek is a metaforája. Gondolhatunk a *Saulus* kezdőképére („Sokan csak nyárnak mondják, mi Thammuznak, Ábnak és Elulnak. Három hónapig tart. Három hónapig ugyanaz a fény tüzi a homokot, a sátorponyvákat, ugyanaz a hőség forgatja benned a gondolatot.”⁹), a Camus *Közönyének* nyarára vagy a Mészöly által elemzett camus-i dél közérzetére.

„a hátmögötti város”

A mögöttségnek a Mészöly-prózában felbukkanó gyakori formája a „hátmögöttség”, melynek vannak konkrét szereplőhöz és viszonyrendszerhez kapcsolódó formái és vannak általánosabb szintű megfogalmazásai. Ez utóbbira lehet példa az *Érintések Naplójegyzetében* felbukkanó cím-lehetőség: „Címben adott téma: *A hátmögötti város.*” megvalósulásaként is értelmezhető a *Merre a csillag jár?* című kisregény méretű elbeszélés, melynek jellemző városa, tere a bevezetésben így szerepel: „A nyári égen úgy sorjáltak a báránnyelűk, mint majdnem mindig, vagyis soha. Az ilyesmi eleve olyan hangulatot áraszt, mintha minden láthatót nemrég csomagoltak volna ki egy hát mögötti dobozból: füveket, fákat, settenkedő kutyákat, asszonyokat és férfiakat, artézi kútnál várakozó lányokat. Kicsomagolták és helyükre rakták őket. Mint a bájos vásári szentképeken.”¹⁰ A hát mögötti dobozból való kicsomagolás egyrészt a folyamatos otlétet, egy másik dimenzió permanens jelenlétét, másrészt a város és a kép megrendezett, szcenírozott jellegét is mutatja. Mészöly a következőképpen beszél a mű értelmezéséről: „Én mely-realista írásnak

⁶ *Elégia*. In: M. M.: *Elégia*. Jelenkor, 1997. 95.

⁷ *Zsilip*. In: M. M.: *Az én Pannoniám*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1991. 30.

⁸ Balassa Péter: *A nyár mögötti nyár*. Élet és Irodalom, 2001/3.

⁹ *Saulus*. Jelenkor, Kalligram, Pécs, Pozsony, 1999. 7.

¹⁰ *Merre a csillag jár?* In: *Megbocsátás. Merre a csillag jár?* Jelenkor, 1997. 73.

érezem, noha sok szempontból álomszerűen naturalista benyomást is kelthet. Vízió-epikának hathat. De hát legbelül valamennyien tele vagyunk ilyen történesekkel, tájakkal, közérzetekkel, meditációkkal, alakokkal és találkozásokkal. Persze csak akkor, ha jobban odafigyelünk. Mindenestre az élő létezésünk, majd valamiféle elmúlásunk határvidékének mások a törvényszerűségei, mint a kvantum-fizikának – mégis ugyanarról a rejtélyről beszélnek. Nem kijátszhatók egymással szemben. *Mély* realizmus bilincseli össze őket. Talán ezt az írást is így kellene olvasni: mint egy tudósítást egy bennünk lappangó, valóságos világról. Végre is, az árnyékunk is mi vagyunk – nélkülünk nincs és mi se vagyunk nélküle.¹¹ A belül-lét és a mögöttség terei válnak itt egymás szinonimáivá, ahogy a mély-realista és az álomszerűen naturalista minőségek is valami közöstre utalnak. A Mészöly-írások gyakori alaphelyzetének megfelelően az idegen megérkezik egy számára ismeretlen városba.¹² Bár ebben az írásban mind a megérkezés, mind az utazás és elsősorban az idegenség az, ami kiegészítő ellentétével együtt jelenik meg, tehát *másképp*. A főszereplő hasonló helyre érkezik, mint ahonnan elindul, s idegen bár, de sok minden ismerős számára. Az utazás, egyfajta mozdulatlan utazásként is felfogható, az ábrázolt tér jellemzői rendre visszatérnek az „új” helyszínen. Az utazás leírásában újra felbukkan a mögöttség dimenziója: „Ötórás utazás volt. Mindvégig változatos tájak maradtak el mögöttünk, amilyen a nyugati határszélig terjedő vidék, tele bensőséges meglepetéssel.” Sőt, a mögöttség mellett itt már explicit módon, egy hasonlatban megjelenik a határszél, mely jelzi a peremvidékre érkezés tényét. A kezdőkép: a hát mögötti dobozból kicsomagolt tér az új helyszínen újra megjelenik: „A háborúk utáni emlékművédelem gondoskodott róla, hogy az épületek nélkülözzék az időmúlás májfoltjait: mintha azokat is nemrég csomagolták volna ki egy hát mögötti dobozból.” A hasonlatba foglalt kép amellet, hogy párhuzamot terem a elsőként említett helyszínnel, másrészt a régivel, a korábbi állapottal való azonosságot, a romlatlanul fennmaradást, illetve a helyreállítás sikerességét is jelzi. A helyszín leírása és a „megállt az idő” hangulat, a megőrzés ténye, s a hozzá kapcsolódó nosztalgia Krúdy írásait idézi.¹³ „A városka (amelyben Szindbád egykor katonáskodott) mintha mit sem változott volna. Némely vidéki város, a hegyek között, völgyekben, mintha századokig aludna, ha egyszer elalszik.”¹⁴

A „hát mögötti doboz” megőrző és megjelenítő funkciói kapnak szerepet a *Merre a csillag jár?* vízióepikájában, az emlékezés és a szembenézés megtartó erejét is szimbolizálva. A Krúdy *Szindbádját* értelmező Mészöly-esszében is felbukkan a háttal állás képe mint Krúdy magatartása: „Krúdy „szindbádsága” a szépség monstrozitásával teszi érvénytelenné, és haladja meg a számítható kis-morált. S ez a félreértések forrása is. Krúdy *háttal állt* nagyon is benne a korában; s ha nem is tárgyyszerűen, tematikusan (legalábbis többnyire) – de az élet és létérzékelés filozófiáját illetően sokkal inkább *szembe* a jövővel, mint a kortársak legtöbbje.”¹⁵ Ez az írói magatartást felrajzoló paradoxon jelenik meg a kifejezetten mészölyi megfogalmazás módban „a körön belül kívül állás” pozíciójában is: „A kör szélén, de mindenképpen a körön belül álltam, érdekelt partizánként.”¹⁶ Ami általánosabb szinten írói, művészi magatartásként is megfogalmazódik: „Hogy mi lesz s lehet az írók szerepe – s általában a művészeké – ilyen vonatkozásban? Szerintem az,

¹¹ *Még nem jött föl a nap*. In: *A pille magánya*. Jelenkor, 1989. 218–219.

¹² vö.: Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. Kalligram, Pozsony, 1995. 39–40.

¹³ Lukácsy Sándor a Krúdy- és Mészöly-hasonlatokat veti össze elemzésében. *Merre a hasonlat jár?* In: „*Tágjai vagyunk egymásnak*” *A Tarsuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*. szerk.: Alexa Károly, Szörényi László, Szépirodalmi Kiadó, Európa Alapítvány, 1991. 166–172.

¹⁴ Krúdy Gyula: *A hidon. Negyedik utazás*. In: *Szindbád*. szerk.: Kozocsa Sándor, Magyar Helikon, 1973. 52.

¹⁵ *Szindbád körül*. In: *A tágasság iskolája*. 123.

¹⁶ *Az intranzigencia térképe*. Knjizevna Reč, 1983. Az interjú Radnóti Sándor készítette. In: *A pille magánya*. 222.

ami mindig is volt, a legnagyobbak példáját véve: *kívül* maradni, de szenvedélyesen a körön *belül*.¹⁷ E mentalitás egy bibliai példával is társul: „Belátással kiegészülő szüntelen lázadás: ez a bibliai Jób lelki grafikonja; s ez az íróé is. Kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül; és örökké hűtlenségre készen, hogy dialektikus ellensúly lehessen.”¹⁸ Ennek a gondolatnak kifejtettebb változata fogalmazódik meg Mészölynek egy Veres Péterhez írt válaszlevelében: „Ha *isten* történelmet mondok? Akkor csak Jóbként élhetek a legteljesebben. Az analógiát folytatva: az íróság hitem szerint, mindenképpen Jób-hívatus. Arra van kötelezve, hogy vállalt skizofréniában éljen. Szüntelenül tiltakoznia kell a nem emberszabású elkerülhetetlenségek és szükségszerűségek ellen. Noha ugyanakkor kénytelen józanul tudomásul venni őket, sőt, adott esetben belátni és megérteni. Ez a bibliai Jób lelki grafikonja is.”¹⁹ Mészöly élettörténete is e szoros szellemi belül lét és kívülállás élettereiben írható le.²⁰ A későbbiekben a Mészöly-próza jellemző narrátori helyzetében is elemzésre kerül ez a pozíció: a belül maradás szenvedélyes körön kívülisége.

a mögött helyei – a hátat fordítás „nézőpontjai”

A mögöttség dimenziója tehát a hát mögöttség pozíciójában is megjelenik a Mészöly-próza egyes darabjaiban. A hát mögöttség a *Merre a csillag jár?* szövegében a mögöttség egyik általános formájaként jelent meg. Más esetekben viszont a háttal állás képe nem csak feltételezi, hanem ki is hangsúlyozza egy ember pozícióját, akihez képest kijelölődik egy hely. A *Nem felelt meg neki* és *Az ügynök és a lány* című novellákban ilyen helyek jönnek létre.

A *Nem felelt meg neki* főszereplője Fischhoff Tivadar zsidó családban született az édesanya szeretőjétől. 1946-ban a családból egymaga tér vissza Sz.-be, majd „elegánsan felöltözve és falnak fordulva találtak rá a magára zárt kamraszobában, mikor már erősen bűzlött. [...] „Hátat fordított a világnak” – írta az újság főcímében.”²¹ A szimbolikus értelemben hát mögöttségből, tehát valamiféle elrejtettségből előkerülés *Merre a csillag jár?*-beli képe helyett itt a személyes állásfoglalás egy radikális formája jelenik meg. A főszereplő adott kívülállása eleve tematizálja az elfoglalható pozíciók lehetőségeit. A hátat fordítás a tehetetlen szembenállás egyik formájaként is értelmezhető.

Az ügynök és a lány szinte csak két szereplős, szinte drámai jelenetében a mögöttség sajátos, a Mészöly-prózát hangsúlyosan jellemző tér és identitásformák jelennek meg. A novellában szereplő festmény bizonyos szempontból, elsősorban a két szereplő pozíciójának szempontjából kicsinyítő tükröként is értelmezhető, melyben az elbeszélés főbb erővonalai futnak össze. A festmény leírásának a bevezetése és a benne megjelenő párhuzam már önmagában iránymutató: „Az érkező idegeneken mindig akad valami rendhagyó. A városháza tanácsstermében például volt egy ismeretlen eredetű kép (talán flamand?) – vásárteret ábrázolt, szekereket, sátrakat, portékákat, a patakban egy nyitott réklis nő guggolva vizet locsolt a mellére és jól tápláltan nevetett.”²² Az idegen és az ismeretlen eredetű egymás jelentését kiegészítő szinonimaként szerepelnek. A például utalása érthető az idegen személyére vagy talán még inkább a rendhagyóságra, hisz mint látható, olvasható a képen megjelenő férfi más pozíciót foglal el, mint a többiek: „Általában mindenki jól tápláltan nevetett itt vagy szitkozódott, a ruháik viszont egyformán szí-

¹⁷ *Huszonhárom év*. In: *A negyedik út*. Életünk, 1990. 182.

¹⁸ *Író és felelősség*. In: *A tágasság iskolája*. 196.; I. még: *Félbemaradt interjú*. In: *Érintések*. 255.

¹⁹ Mészöly Miklós és Veres Péter levelezéséből. Mészöly 1964. október 11-én kelt levele. Jelenkor, 2002/1 32–33.; *Huszonhárom év*. In: *A negyedik út*. 181.

²⁰ *Vö: Bio-bibliográfia*. In: Thomka Beáta: *Mészöly Miklós*. 163–185.

²¹ *Nem felelt meg neki*. In: *Wimbledoni jácint*. Szépirodalmi, 1990. 115.

²² *Az ügynök és a lány*. In: *Wimbledoni jácint*. 31–32.

nesek voltak, mint a bokréta. És főképp mindenki a kép szemlélője felé nézett. Ez olyan benyomást keltett, mintha semmi aggály nem feszélyezné őket: a világ nyitott képeskönyv, a ke-replő kerepel, a lúd megcsavart nyakán a kés is elvégzi, amit kell s a nő tejfehér mellén a hideg patakvíz összehúzza a bőrt. Az éremnyi barna bimbót az ecset úgy emelte ki a réklihasítékból, mint a feltámadási gyertyacsonkot. Csupán a kép bal alsó sarkában állt háttal egy férfi, a nad-rágja buggyos, nemezkalap volt rajta és ezüstveretes öv. Lehet, hogy épp akkor érkezett a vásártérre, elad vagy vesz, ki tudja, miféle. Hiába mindennapos az ilyesmi, mégis rendhagyó.”²³ Az ekfrázisz értelmezése már egyértelműen elárulja, hogy a vásártér sokaságát ábrázoló képen megjelenő férfi a rendhagyásra volt példa. A képen mindenki a kép szemlélője felé néz, egyedül a férfi, akiről már a leírásban feltételezések születnek áll háttal, tehát a többiek felé fordulva. Georg Simmel az idegen objektivációjáról írja: „Miután gyökerei nem rögzítik az idegent sem a csoport egyes összetevői, sem egyoldalú irányultsága számára, az idegen mindezekkel szemben áll, mégpedig az „objektív” sajátos attitűdjé révén. Ez nem pusztán távolságot vagy részvétlenséget jelent, hanem a távolság és a közelség, a közömbösség és az elkötelezettség sajátos képződményét.”²⁴ Az ügynök a benne- és kívülállásnak együttesét valósítja meg a csoportképben való háttal állással és a csoporttal szemben állással. Olyan nézőpontot foglal el, melyben rá-látása van a vele szemben álló csoportra, személye viszont a kép szemlélője számára rejtély marad, ahogy a történetben is inkább feltételezések kapcsolódnak az ügynök alakjához, gyanított történetéhez.

„Amennyiben a vándorlás egy meghatározott térbeli ponttól való elszakadásként a fogalmi ellentétét képezi egy ilyen ponthoz való rögzültségnek, akkor az „idegen” szociológiai formája bizonyos értelemben e két meghatározás egységét képezi – jöllehet itt is megnyilvánul az, hogy a tér kapcsán kialakított viszony az emberhez való viszonyoknak egyrészt a feltétele, másrészt a szimbóluma.”²⁵ – írja Simmel az idegenről szólva. Az idegen idegen volta épp az általa elfoglalt pozícióban: a szemben, illetve háttal állásban megfogalmazott viszonyban manifesztálódik az átmenetiség mellett. Az időlegesség egyrészt a többiekkel ellentétes helyzetből is adódhat, de ennél erőteljesebb a pillanatnyiság hangsúlyozása: az épp akkor érkezés és a kereskedésre való utalás, ami önmagában egy átmeneti jelenléte jelöl. „A gazdaság egész történetében az idegen mindig kereskedőként jelenik meg, illetve a kereskedő idegenként lép föl.”²⁶ – állítja Simmel, s a novellában megjelenő idegen férfi (utazó) ügynök, akiről más alig tudható. A novella elején meg-érkezik és a történetnek az ügynök távozásakor van vége, mikor az állomás felé indulva ígéretet tesz a lánynak, hogy visszajön. A visszatérés gondolata már a megérkezésnél felbukkan s általa az idegenség ténye kap más árnyalatot: egy olyan idegen érkezik meg, aki valamikor már járt ebben a városban: „Az ügynök maga sem vette észre, milyen régóta bámulja az állomást, ahol nem volt szándékában leszállni. Pedig ismerős volt, a vidékies bástyatornyával, nemzeti színűre festett zászlórúdjával. Egy ilyen állomásnak csak hátat fordítani lehetett valamikor.”²⁷ Fokozatosan de-rül csak ki, hogy az ismerősség nem csak a vidéki kisváros archetípusának szól, hanem konkrétan ehhez a helyhez kötődik. A hátat fordítás a távozás képi megfelelőjeként szerepel, s a képen ábrá-zolt idegen testhelyzetén kívül a lány és az ügynök találkozásában is felbukkan: „Most egyszerre zavarba jött [a lány], hogy az ügynök már ott is állt vele szemben; és nem háttal.”²⁸ A szövegben

²³ *Az ügynök és a lány.* In: *Wimbledoni jácint.* 32.

²⁴ Georg Simmel: *Exkurzus az idegenről.* In.: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai Kiadó, 2004, Debrecen. 57.

²⁵ Georg Simmel: *Exkurzus az idegenről.* 56.

²⁶ Uo.

²⁷ *Az ügynök és a lány.* In: *Wimbledoni jácint.* 33.

²⁸ *Az ügynök és a lány.* In: *Wimbledoni jácint.* 34.

a két személy térbeli elhelyezkedése és egymáshoz viszonyított iránya jelölődik meg, magában foglalva, hogy a szemben állásnak legalább két fajtája lehetséges: a arccal és a háttal szemben állás. Az idegen kilétét homály fedi, bár ismerős ezen a helyen, mégis úgy tűnik, az egykori hátat fordítás után teljesen függetlenítette magát e várostól. A lány és az ügynök találkozása mellett szereplő történetfragmentumok egyrészt a lány addigi életének és családtörténetének részei, másrészt említésre kerül Samorjai Mózes, aki egy vadászaton meglőtte a feleségét (hátról!)²⁹, majd vagyonát a városra hagyta, és azóta nincs hír róla, tehát idegenné vált a város számára. Története megengedi azt az értelmezési lehetőséget, hogy eszerint akár azonosítsuk őt az ügynökkel. A gyilkosság hátterében pedig egy szerelmi történet állhat: Nemecsik polgármester özvegyének van egy rejtélyes ajándéka Samorjai Mózesről, mely ha kettejük viszonyára utal, akkor az a gyilkosság motivációjául is szolgálhat. Samorjai bűnösként való távozása az egyetlen lehetőség lehetett az életben maradásra, mely egyben egy új identitást kellett, hogy létrehozzon. Az idegenként való visszatéréssel a közelségnek és a távolságnak az együttes jelenléte valósul meg. Simmel az idegen pozíciójáról így ír: „[...] e mozgékonytságban jön létre a közelségnek és a távolságnak azon szintézise, amely az idegen formális pozícióját meghatározza: hiszen a teljesen mozdítható képes érintkezni *minden egyes* elemmel, miközben *egyetlen egyhez sem* kapcsolódik szervesen a rokoni, helyi és szakmabeli kötöttségek révén.”³⁰ Samorjai idegen pozíciója a rokoni kapcsolat elvesztéséből indul, majd megváltik vagyonától és elhagyja a várost. Története akár az idegenné válás folyamatának egyik alaptípusaként is leírható. Simmel az idegenről szólva épp a földbirtokosság tényét hangsúlyozza, s Samorjai Mózes eredetileg földbirtokos, tehát vagyonának átadásával együtt a lokális kötődés egy része is megszűnik. „Az idegen – természetéből kifolyólag – nem birtokol földet, s itt a föld nem csupán fizikai jelentésében értendő, hanem átvitt értelemben is, mint életrészt, amely a társadalmi környezet nem egy térbeli, hanem egy eszmei pontján helyezkedik el. Az idegen a személyek közti intímabb viszonyokban is képes kialakítani vonzást és jelentőséget; jóllehet amíg mint idegent érzékelik, nem válik a másikban „földbirtokossá”.³¹ Az ügynök hangsúlyosan csupán a táskáját birtokolja, még a döntéseit sem igazán, hisz nem akart leszállni a városkában. Az állomás ismerősége után ez az ismerőség-dimenzió nem jelenik meg többet explicit módon, viszont a személyével esetleg kapcsolatba hozható események is részben rajta keresztül fogalmazódnak meg. Mikor felér a térre és körülnéz, pillantása „megpihent a szőlődombok zöldjén. Ott, ahol nem láthatta már, az egyik présház előtt Nemecsik polgármester özvegye sziesztázott”³² Az ügynök pillantását és az általa már nem látható hely eseményeit a köztük lévő nem egyértelmű kapcsolat hiányának jelenlétével, az elhallgatással még erősebben létrehozza az olvasóban az összefüggés fontosságát, mely akkor már saját értelmezői tevékenységének is köszönhető.³³

Az idegen pozíciójához legalább két elem szükséges: egyrészt, hogy valaki idegenként tekintsen rá, másrészt a helyzet, amelyben idegenként mutatkozik. Az „idegen” szót „csak *viszonylatban* (x idegen y számára) és csak *alkalomszerűen* (valami idegen az egyik vagy a másik esetben) használhatjuk”³⁴ – írja Bernhard Waldenfels. A lány, aki szintén idegen a számára új és ismeretlen

²⁹ A hátról lövés és egyáltalán a lelövés visszatérő esemény a Mészöly-prózában. A *Wimbletoni jácintban* Dalkó apja vesén lő egy vadászt, A *Megbocsátásban* és a *Zsilipliben* is szereplő bajor zsánerképen a két vadász fenéken lő egy parasztot, illetve a másik változatban egy lányt.

³⁰ Georg Simmel: *Exkurzus az idegenről*. 57.

³¹ Uo.

³² *Az ügynök és a lány*. In: *Wimbletoni jácint*. 33.

³³ A Mészöly-prózában megjelenő elhallgatásalkalmazatokat elemzi Görzdi Judit: *Hangyasírás, csillagmorajlás*. című kötetében. Kalligram, 2006.

³⁴ Bernhard Waldenfels: *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai Kiadó, 2004, Debrecen, 99.

közegben, a találkozásban inkább egy önmagához hasonló figurát láthat az ügynökben. Az ügynök számára is egy másik ismeretlennel történik a találkozás, amely, ha elfogadjuk az ügynök és Samorjai lehetséges azonosságát, egy újabb félig-meddig beváltott ígéretbe, a visszatérés ígéretébe torkollik, mely megvalósult most is, a városba visszatért az ügynök és egy újabb ismeretlennel találkozott. A szappanjárandékozás után az ügynök lassan hátat fordít a lánynak, s elindul az állomás felé, a visszatérés és a távozás kiindulópontjára. A mindennapi és mégis rendhagyó történet a visszatéréstől a visszatérés ígéretéig tart, egyfajta ismétlődést és időtlenséget hozva létre, mintha bizonyos perspektívából mindig ugyanaz a történet ismétlődne. Hasonló ismétlődésformák figyelhetők meg a *Merre a csillag jár?* visszatérő utazásaiban és a *Koldustánc* című novella körkörös térszerkezetében is.

a vásár tere

A vásártér azért tölt be kiemelt pozíciót a Mészöly által választott helyek sorában, mert történeti szinten mind a város belsejében, általában központjában, mind a város szélén lévő helyet jelölhet. A kívül és belül lét egyaránt és akár egyszerre érzékeltethető, kifejezhető vele. Az idegen után, aki szereplőként jeleníti meg a benne és kívül-lét, a szemben és háttal pozícióinak egységét, egy olyan tipikus hely körbejárása következik, melynek térbeli elhelyezkedései és funkciói az idegenéhez hasonló formákat hoznak létre. A vásár helye minden esetben jelentősebb helység – írja a Magyar Néprajzi Lexikon –, amely földrajzi fekvésénél (folyami átkelőhely; különböző földrajzi tájak találkozási; fontos szárazföldi és vízi utak kereszteződése; kisebb-nagyobb tájak központja stb.), gazdasági viszonyainál (árutermelet folytató mezőgazdaság és ipar, kiterjedt kereskedelem; nagy átmenő forgalom stb.); közigazgatási, kulturális központ jellegénél (járási, megyei székhely, uradalmi központ, iskolaváros stb.); valamint hagyományainál fogva kiemelkedett környezetéből. A vásári fejlődés során a központi fekvésű, a települések központjában helyet foglaló vásárhelyet kinövik. Ekkor ez a régi, központi fekvésű vásárhely megmarad úgynevezett belső vásártérnek, amelyen aztán az iparcikkvásárokat, a kirakodóvásárokat tartják. A későbbiek során e köré a belső vásártér köré alakul ki a települések kereskedelmi körzete. Itt nyílnak a boltok, itt épülnek meg a raktárak, és itt alakulnak ki a pihenő- és szórakozóhelyek is. Az állatok és a termények árusítására a településeken kívül találtak lehetőséget és helyet. Ezek voltak az úgynevezett külső vásárterek. Ide települtek a különféle karámok, amelyekben az eladásra főlhajtott állatokat tartották, itt épültek a cédulaházak, mázsaházak. Itt vagy a közvetlen közelben alakultak ki a különféle terményraktárak, általában a raktárak és az olyan műhelyek, amelyek az állat- és terményvásárral szoros kapcsolatban álltak. A vásárok további fejlődésének az volt az eredménye, hogy a belső vásárterek megszűntek és a kirakodóvásárok is kiköltöztek a települések belsejéből.³⁵

Az ügynök és a lány című novellában a városháza tanácstermében látható említett festmény egy vásártér képe, tehát a város középpontjában elhelyezkedő helyen jelenik meg a középponthez és a perifériához egyaránt kapcsolható toposz. Az ügynöknek „a vonatablkból a dombra futó városka templomtornya ragadta meg a figyelmét: a nap úgy tűzött rá, mintha lángot akarna vetni. Ez nem légből kapott kép, egyszer tényleg igaz volt, huszonhárom éve a templomtorny valóban kigyulladt...”³⁶ Az eset leírásában, mely az elbeszélő mindentudásának és az ügynök emlékezésének egyaránt tulajdonítható, a templomtér képe is kirajzolódik: a tanácsháza is ezen a téren helyezkedik el, tehát feltételezhetően a város főteréről van szó, s a leírásból az is kiderül,

³⁵ Magyar Néprajzi Lexikon alapján.

³⁶ *Az ügynök és a lány*. 32.

hogy „a templomtér kofái (délelőtt ott volt a piac is) napokig halkabban beszéltek, mint más-kor”. Az ügynök tehát egy olyan térre érkezik, mely az érkezés pillanatában templomtériként funkcionál, korábban viszont piac, tehát a kereskedelem egyik központi helye volt. Az ügynök munkájából adódóan is felerősödik a tér korábbi, kereskedelmi vonatkozása. A tér megváltozott jellegére és funkciójára utalhat az is, hogy padok, a polgármester elgondolása szerint kékre festett padok találhatóak a téren. Az ügynök épp egy ilyen padon ülve és a lánnyal beszélgetve érzi, „hogy az utazótáskájában hurcolt mintakollekciójával nincs mit kezdenie s még a legjobb portékái is kimentek a divatból.” Sem a hely, sem az idő nem alkalmas már az ügynök tevékenységének megvalósításához. Viszont épp ez az anakronizmus ébresztheti fel újra a gyanút az olvasóban az ügynök korábbi odatartozásával kapcsolatban. Az agórából mint központi helyből, ahol a szervezett adás-vevés mellett a társadalmi kommunikáció nagy része zajlott, egy padokkal az ott járók maradásra, pihenésre és kontemplációra buzdító templomtér lett, ahol a városvezetés épülete is megtalálható. E két funkció különböző időbeli dimenzióját egyesítheti az ügynök figurája. A tér időbeli rétegzettsége más Mészöly-szövegekben is felbukkanó narrációs lehetőség. A *Térkép Aliscáról* című prózadarab például kifejezetten a különböző idősíkok együtt is láttatására tesz kísérletet olyan formában, hogy végül a záró mondatban együtt jelenhessen meg a város a római kortól egészen a huszadik század második feléig: „Időnk van, semmi se sürget – mondja –, s bőven elég, ha hét végére megyünk vissza Aliscába, csak akkor kezdődnek a nagy farkasáldozatok, érkeznek Rómából is vendégek, Pestről a filléres gyorsal, mert éppen holdtölte várható, s lehet, hogy a jelzőtüzeket is újra meggyújtják...”³⁷

Az ügynök és a lány többféle idősíkot egyesítő tere mellett szerepelnek a Mészöly-prózában olyan vásárterek is, amelyek vagy kifejezetten a városon kívülség, mögöttség, a peremvidék metaforái, vagy a városon belül, annak középpontjában helyezkednek el. A város centrumában való elhelyezkedés jó példája a *Merre csillag jár?* tere, melyre megérkezik az utazó, és ahol a vasárnapi felvonulás történik.

A peremvidék metaforájaként értelmezhető a *Zsilip*ben megjelenő vásártér, mely a városon kívüli állatvásárnak is helyet adott. A Pándzsó szélén álló Lipovszky-féle vendéglő hátsó udvarának leírásában olvasható: „Különösen vásár napján nagy a forgalom; de igazában nem a vásár a felejt-hetetlen, hanem a csend utána. A sátrak helye, a szemét, a törmelék, a trágyakupacok, tetejükön színes papírszalagokkal a szélben. Egészen pontosan: ez a temetői évszak. A nyár mögötti nyár. A sietve kirángatott cölöpök lukjaiban még friss-barna a föld, hangtalan kutyák szimatolnak, macska jár. A színes üveg-törmelék este feketén csillan. A vásártér mögött éles fénykockasor: az emeletes laktanya ablakai. Valaki trombitával szórakozik a szögesdrótkerítés mögött.”³⁸ A vásár helye, mely a Pándzsón, a *Megbocsátás*ból halott városként ismert Pándzsón is kívül esik, a trágyakupacok, a laktanya és a közeli sertésólak a városon kívüli elhelyezkedő vásártérre vagy állatvásár helyére utalnak. A *Megbocsátás*ban is szereplő hely hasonló leírást kap: „Hagyomány volt, hogy a szüreti hetekre s az őszi állatvásár napjára megnyitották a Lipovszky-féle vendéglőt. [...] Még a Pándzsón is messze kívül esett, a szénégetők egykori szolgalmi útja mellett állt magányosan.”³⁹

Ha a két szöveghely egymást kiegészítő értelmezését támogatjuk, akkor a „nyár mögötti nyár” és az őszi állatvásár képei között vonható olyan párhuzam, mely az évszakszimbolikát szem előtt tartó értelmezést erősítené. Közös még ezekben a leírásokban az intenzitás és az ideiglenesség hangsúlyozása, melynek találó metaforája lehet a nyár időbeli szinten, s az alkalmi, de rendszeresen megrendezésre kerülő vásárok helye térbeli szempontból. Idő és hely rétegzett egymásra utalása valósul meg e leírásokban. Mindennek sűrített formája „a nyár mögötti nyár”, melyben

³⁷ *Térkép Aliscáról*. In: *Volt egyszer egy Közép-Európa*. 11.

³⁸ *Zsilip*. In: *Az én Pannoniám*. 30.

³⁹ *Megbocsátás*. In: *Megbocsátás. Merre a csillag jár?* 32.

az időbeli utalások alapvetően térbeli viszonyítással vannak összekapcsolva. A mögöttség a különböző időretek térszerűségére is utalhat. A vásártér egy olyan kitüntetett hely, mely kifejezetten az időponttól függően válik valamivé, nyeri el funkcióját. E peremvidék csak bizonyos időpontokban működik vásártérként, s a *Zsilipben* a vásár utániség, mögöttség az épp átalakuló, funkciójától megváló, a vásárt már csak nyomaiban, pusztulásában tartalmazó hely atmoszférája lesz kiemelt a nyár mögötti nyár képében.

A peremvidékhez kapcsolódó másfajta tértapasztalat és az ahhoz fűződő nosztalgia jelenik meg *Az atléta halála* Bálintot futóvá avató városon kívüli vásárterében. A Hildi-féle nyomozásnak része Bálint gyermek- és ifjúkorának helyszínére, Tardosra való utazás és helyszíni szemle, mely valóban segíti az elbeszélőt a megértésben: „Tudok erről az Öreg Pepitáról egy olyan esetet, amit igazán csak ott, Tardoson értettem meg, a helyszín megismerése után.”⁴⁰ – vezeti be Bálint első mért futásának történetét. A helyszínen felbukkanó vásártér a rendhagyó távolságokba való beavatás helyszíne, melyet az elbeszélő Hildi időben később már a vásártér utáni állapotban lát: „Az épülő versenyuszodán túl egy kis családi házas negyedbe értem. Csupa gyermekfa, sovány lugasok. Látszott, hogy a telep nemrég létesült. Vásártér lehetett a helyén, mert a telep határán még ott állt a régi TAC-pálya; s vidéki városokban ez a kettő mindig szomszédos. Ahogy kikapartam a telepről, körülbelül kétszáz méternyire húzódtam elöttem a deszkatribün kátrányos hátfala. És mögöttem, mintegy ötszáz méternyire, a régi uszodát övező gyeptöltés, a kidöntött kerítésoszlopokkal. Ez a távolság így megközelítőleg nyolcszáz yard.”⁴¹ Ez a távolság az, amit Bálint az első edzőjétől és mesterétől ismer meg, akinek az őrhelye a deszkatribün falánál volt. „Öreg Pepita ezekre a régi, klasszikus távokra esküdött, amilyeneket komoly versenyeken már nemigen futottak. És Bálint is azonnal vonzódást érzett e mostohán kezelt távolságok iránt.”⁴² 1939 nyarán az „ötösfogat” a régi uszodavendéglőben: „a vadszőlőlugas alatt ültek, közel a repe-dezett, beton tánckoronghoz. Innét át lehetett látni az uszodába és a vásártérre is. A kátrányos tribünfal is odalátszott. [...] Bálintnak, ahogy elbáméskodott, feltűnt egy ismerős, nehézkes járású alak a vásártéren: elmosódó kockás ing az éles zöldben. Öreg Pepita volt. Kicsit később az uszodát övező gyeptöltésen ballagott végig, és a zuhanyozóval szemközt rákönyökölt az alacsony drótkerítésre.”⁴³ A többféle szempontból a peremvidéken mozgó figura, aki „csak” gondnok a pályán, de Bálint első edzője, kizárólag e peremhelyzetet jelző helyeken bukkan fel. Az egykori első futás startvonalának számító hely az elbeszélés újra és újra a kezdőpontra (vagy végpontra) való visszatérésének metaforájaként is értelmezhető: „Sétáltam, ácsorogtam, s mindig ugyanoda tértem vissza megpihenni, a régi uszoda zuhanyozójához. Kilátónak is az volt a legjobb hely.” A megértés térhez kapcsolódó formája fogalmazódik meg a kilátó szimbolikus helyében. A regény egyik leghangsúlyosabb mozgásiránya a megfelelő elbeszélői nézőpont megtalálása, hisz az elbeszélő, Hildi, csak bizonyos időszakban és csak a saját nézőpontjából látta, láthatta Bálint életét. Bár igyekszik e nézőpont hiányait, fehér foltjait is jelezni, ezzel még hitelesebbé téve emlékezését, és jól körülhatárolva önmaga szűrőjét.

A mögöttség segítségével az azonosságban megmutatkozó más, „a hátmögötti város”, a mögött helyei, melyben megnyilvánulnak a háttér fordítás nézőpontjai, s egy konkrétabb, bár szimbolikájában erős tér, a vásár tere néhány példa a mézőlyi a prózatáj jellemző formációiból. A mögött viszonyrendszere térelválasztó elemként is működik: a takarás, az elrejtettség mellett a nyitódás, a kinyílás, a megmutatkozás lehetőségét is magában rejt. Olyan fokú ráutaltság fogalmazódik meg benne, mint amely a nyelvi kifejezést magát is jellemzi: a takarással, a megnevezéssel létrehívott láttatás. Így átjáróként is funkcionál, mely a rejtettbe, az esszenciálisba, a csak pillanatokra megmutatkozóba enged bepillantást.

⁴⁰ *Az atléta halála*. Jelenkor, 1998. 34.

⁴¹ *Uo.*

⁴² I. m. 43.

⁴³ I. m. 135-136.